

การรู้เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล: “หลักการ” และ “เครื่องมือ” เพื่อเสริมสร้างเด็กและเยาวชนพลเมืองรู้เท่าทันสื่อ

Media, Information and Digital Literacy: “Concept” and “Tool” for Developing Media Literate Children and Youths Citizenship

นันทิยา ดวงภูมเมศ สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเอเชีย มหาวิทยาลัยมหิดล

นิธิดา แสงสิงแก้ว คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Nuntiya Doungphummes. *Research Institute for Languages and Cultures of Asia. Mahidol University.*

Nitida Saengsingkaew. *Faculty of Journalism and Mass Communication. Thammasat University.*

Corresponding author, Email: nuntiya.dou@mahidol.edu

Received: 02 January 2020 ; Revised: 14 May 2020 ; Accepted: 17 June 2020

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งวิเคราะห์และสังเคราะห์แนวทางการใช้การรู้เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล (MIDL) ในการเสริมสร้างให้เด็กและเยาวชนไทยเป็นพลเมืองรู้เท่าทันสื่อที่มีความรับผิดชอบ มีส่วนร่วม และมุ่งเน้นความเป็นธรรมในสังคม ซึ่งเป็นภาพสะท้อนจากการดำเนินงานและผลกระทบที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงของเด็กและเยาวชนที่เข้าร่วมโครงการที่เกี่ยวข้องกับยุทธศาสตร์การขับเคลื่อนสังคมเท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล ของสถาบันสื่อเด็กและเยาวชน (สสย.) ตั้งแต่พ.ศ. 2557-2561 โดยบทความนำเสนอการใช้ MIDL ในเชิง “หลักการ” ที่มีเป้าหมายหรือผลลัพธ์ของกระบวนการ คือ เด็กและเยาวชนสามารถบริโภคสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัลอย่างรู้เท่าทัน การใช้เป็น “เครื่องมือ” ในการขับเคลื่อนงานเชิงพื้นที่และเชิงประเด็น เพื่อผลักดันสังคมไปสู่การเป็น “เมืองทั่วถึง” (inclusive city) และการใช้ทั้ง “หลักการและเครื่องมือ” ในการพัฒนาทักษะ MIDL ที่ผนวกรวมกับมิติด้านความเป็นพลเมืองต้นรู้ โดยการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับเด็กและเยาวชนตอกย้ำถึงคุณค่าของ MIDL ในการสร้างสมรรถนะการเป็นผู้ใช้สื่ออย่างมีสำนึกและสติ (conscious awareness) อันนำไปสู่การเกิดสำนึกรับผิดชอบ พลังในการสร้างสรรค์ และการมีส่วนร่วมขับเคลื่อนสังคมประชาธิปไตยที่ให้ความสำคัญกับการรับฟัง “เสียง” ของสมาชิกทุกคนอย่างเท่าเทียมกัน ซึ่งถือเป็นคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองเชิงวิพากษ์ (critical citizenship)

คำสำคัญ : สารสนเทศ , สื่อ

Abstract

This article analyses and synthesizes the way in which Media, Information and Digital Literacy (MIDL) was employed to develop media literate citizens in the aspect of personal responsibility, participation, and justice orientation amongst Thai children and youths, which was reflected from the implementation and impact of projects relating to the social movement strategy on MIDL under the Child and Youth Media Institute (CYMI) during the period of 2013-2018. It illustrates the use of MIDL as; a goal oriented “concept”, which was, media, information and digital literate children and youths, a “tool” for area and issue based movement towards the building of inclusive city, and a mix of “concept and tool” to develop MIDL skills as well as to empower a sense of active citizenship. It argues that the empirical transformation of those participated in the projects indicates the value of MIDL in building conscious media users which has contributed to enhance a sense of citizen responsibilities, creative power and participation in driving democratic society that values ‘voices’ of all people. This projects the characteristic of critical citizenship.

keywords : Information , Media

บทนำ: การรู้เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัลในยุคสังคมพลิกผัน

ความเจริญก้าวหน้าของเทคโนโลยีและการคิดค้นนวัตกรรมต่างๆ ทำให้สังคมไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วพลิกผัน (disruption) ส่งผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตของผู้คนในทุกมิติไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการทำงานที่มีการใช้เทคโนโลยีคลาวด์ (cloud) ระบบเชิงฉลาดและเชิงอัตโนมัติ เช่น ปัญญาประดิษฐ์ (artificial intelligence) เทคโนโลยียานพาหนะไร้คนขับ (autonomous vehicle) ในขณะที่การติดต่อสื่อสารก็มีรูปแบบและวิธีการที่แตกต่างไปจากเดิม มีการใช้แอปพลิเคชัน เครือข่ายสังคมออนไลน์ โทรศัพท์แบบเห็นหน้า (video call) ที่ทำให้ผู้คนสามารถมีปฏิสัมพันธ์และได้รับข้อมูลข่าวสารอย่างรวดเร็วโดยทันที (real time) การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ทำให้คนไทยต้องปรับกระบวนการทัศนคติ (mindset) ในการมองโลก มองตนเอง และมองผู้อื่น อีกทั้งต้องเรียนรู้เพิ่มพูนทักษะให้พร้อมรับและรู้เท่าทันความเป็นไปและสถานการณ์ที่ต้องเผชิญในชีวิตประจำวัน ซึ่งรวมถึงเรื่องของการบริโภคข้อมูลข่าวสารและการมีปฏิสัมพันธ์ในสังคมดิจิทัล

การรู้เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล (Media, Information and Digital Literacy - MIDL) ได้กลายเป็นทักษะที่จำเป็นในการดำรงชีวิตของผู้คนในสังคมดิจิทัล โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มคนที่ถือว่ามีความเปราะบาง เช่น เด็กและเยาวชน เนื่องจากนับวันสื่อต่างๆ พยายามใช้กลยุทธ์เพื่อเข้าถึงและช่วงชิงพื้นที่ในชีวิตของเด็กและเยาวชน อีกทั้งปรากฏการณ์สงครามข่าวสาร (information warfare) ของผู้ประกอบธุรกิจสื่อและผู้ใช้สื่อในการประกอบธุรกิจที่มีการแข่งขันเพื่อแสวงหาผลประโยชน์จากผู้รับสารในฐานะ “ตลาด” ในขณะเดียวกันนิสัยในการบริโภคสื่อของเด็กและเยาวชนเองก็แตกต่างไปจากเดิม คือ เปลี่ยนจากการเปิดรับสื่อมวลชนมาเป็นการ “เสพติด” สื่อดิจิทัล โดยผลสำรวจพฤติกรรมของเด็กไทยอายุ 8-12 ปี ด้วย Digital Intelligence Quotient (DQ) Screen Time Test ในปี 2560 ชี้ให้เห็นว่าเด็กไทยใช้เวลา “ท่องเว็บไซต์” เพื่อดูวิดีโอออนไลน์ ค้นหาข้อมูล ฟังเพลง เล่นเกม และรับส่งอีเมลล์ สูงถึง 35 ชั่วโมงต่อสัปดาห์ ซึ่งสูงกว่าค่าเฉลี่ยโลกถึง 3 ชั่วโมง ในขณะที่ใช้เครือข่ายสังคมออนไลน์ (ยูทูบ เฟซบุ๊ก ไลน์ อินสตาแกรม ทวิตเตอร์ และสแนปแชต) ร้อยละ 98 สูงกว่าค่าเฉลี่ยทั่วโลกถึงร้อยละ 12 ส่งผลให้พลเมืองกลุ่มนี้มีความเสี่ยงจากการบริโภคสื่อดิจิทัลสูงถึงร้อยละ 60 โดยปัญหาจากการใช้ชีวิตดิจิทัล (digital life) ของเด็กไทยที่พบมากที่สุด ได้แก่ การกลั่นแกล้ง

ทางออนไลน์ การเข้าถึงสื่อลามกและพุดคุยเรื่องเพศกับคนแปลกหน้าในโลกออนไลน์ การติดเกม และการถูกล่อลวงให้ออกไปพบคนแปลกหน้า (ไทยรัฐออนไลน์, 2561)

การสร้างเสริม MIDL ในกลุ่มเด็กและเยาวชนจึงเป็นประเด็นขับเคลื่อนทางสังคมที่หลายภาคส่วนให้ความสำคัญ โดย MIDL เป็นแนวคิดที่ได้รับการพัฒนาต่อยอดมาจากแนวคิดการรู้เท่าทันสื่อ (Media Literacy) ที่เป็นที่รู้จักกันในปี ค.ศ. 1992 (Center of Media Literacy, 2008) ต่อมาเมื่อเทคโนโลยีการสื่อสารและสารสนเทศมีความก้าวหน้ามากขึ้น ตลอดจนมีการพัฒนาระบบการสื่อสารผ่านเครือข่ายอินเทอร์เน็ต ส่งผลให้ผู้รับสารสามารถเป็นผู้ผลิตและส่งสารได้โดยง่าย (user generated content) ทำให้มีการขยายแนวคิดการรู้เท่าทันสื่อเป็น “การรู้เท่าทันสื่อและสารสนเทศ” (Media and Information Literacy) (UNESCO, 2013) เพื่อให้ครอบคลุมสารสนเทศที่ได้รับจากแหล่งข้อมูลทุกประเภท ส่วนการรู้เท่าทันดิจิทัล (Digital Literacy) ถือเป็นองค์ประกอบล่าสุดที่ถูกนำเข้าไปผนวกรวมกับแนวคิดการรู้เท่าทันสื่อและสารสนเทศ เนื่องด้วยพัฒนาการของระบบดิจิทัลที่ทาภูมิทัศน์สื่อ (mediascape) เปลี่ยนเป็นยุคสื่อหลอมรวม (media convergence) จึงทำให้มีการพัฒนาต่อยอดแนวคิดเป็นการรู้เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล (MIDL) ที่ให้ความสำคัญกับการใช้สื่อดิจิทัลซึ่งเป็น “สื่อที่ครอบคลุมการสื่อสารของมนุษย์ทุกด้าน” (Gomez-Galan, 2015, p. 32) โดย Hobbs and Moore (2013, pp. 16-17) อธิบาย MIDL ว่าเป็นความสามารถในการเข้าถึง (access) วิเคราะห์ (analyze) สร้าง (compose) สะท้อนความคิด (reflect) และการกระทำ (action) ที่เกี่ยวเนื่องกับสื่อ

จะเห็นได้ว่า หลักการพื้นฐานของ MIDL ให้ความสำคัญกับความสามารถของผู้รับสารและปฏิสัมพันธ์ของผู้รับสารในการ “อ่านสื่อ” (reading the media) ที่ไม่ได้มีความหมายเฉพาะการอ่านออกเขียนได้เท่านั้น แต่เป็นการเรียนรู้รูปแบบ “ภาษาของสื่อ” (media language) ที่ต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการทำงานของสื่อ ทักษะการใช้ ติความ ตั้งคำถาม ประเมินเจตนา ความน่าเชื่อถือและผลกระทบของสื่อ และเนื้อหาที่เปิดรับ รวมถึงทักษะการผลิต สร้างสรรค์ และการตอบสนองต่อสื่ออย่างรอบคอบ โดยที่ไม่หลงรับรู้เชื่อ คิด และมีพฤติกรรมไปตามที่สื่อกำหนด (Buckingham, 2003, p. 36; พนม คลีฉายา, 2559) ทักษะเหล่านี้เป็นทักษะชีวิตที่สำคัญของเด็กและเยาวชนในยุคสังคมพหุวัฒนธรรม อีกทั้งเป็นทักษะที่ส่งเสริมให้เกิดความเท่าเทียมและการมีส่วนร่วมในระบอบประชาธิปไตย ทั้งนี้ ภายใต้กรอบการทำงานของ MIDL เด็กและเยาวชนจะไม่ได้ถูกมองให้เป็นเพียงผู้รับสารที่รอรับความเสี่ยงต่อปัญหา หากแต่เป็นผู้ส่งสารที่มีพลัง พร้อมส่งเสียงและมีส่วนร่วมในการขับเคลื่อนสังคม

หลักการเรื่องพลเมืองผนวกเข้ามาเป็นแนวคิดที่ใช้พัฒนาเด็กควบคู่ไปกับเรื่องเท่าทันสื่อ น่าสนใจว่าในภาพการทำงานเกี่ยวกับการสร้างพลเมืองดิจิทัลทั่วโลกก็ได้ให้น้ำหนักของสื่อและข้อมูลข่าวสารว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่จะพัฒนาเยาวชนในยุคดิจิทัลเช่นกัน ดังที่ Choi (2016) กล่าวถึงตัวแปร 4 ด้านที่คนทำงานด้านพลเมืองกับสื่อดิจิทัลต้องให้ความสำคัญ ได้แก่ จริยธรรม (ethics) สื่อและการเท่าทันข่าวสาร (media and information literacy) การมีส่วนร่วม (participation, engagement) และความสามารถในการผลักดันข้อคิดเห็นที่แตกต่าง (critical resistance) สำหรับการทำงานส่งเสริม MIDL ในกลุ่มเด็กและเยาวชนไทยของหน่วยงานต่างๆ ที่ผ่านมา การเสริมพลัง MIDL ไม่ได้มุ่งเน้นเพียงทักษะส่วนบุคคลที่จะสามารถแยกแยะ วิเคราะห์ หรือเข้าใจกระบวนการผลิตสื่อเท่านั้น หากแต่ยังสร้างทักษะทางสังคมที่เป็นตัวตั้งต้นของชีวิตและการพัฒนาให้เด็กและเยาวชนมีสำนึกแห่งความเป็นพลเมืองที่ควรรวมบทบาททั้ง 4 ด้านข้างต้นด้วย กล่าวคือ เป็นการส่งเสริมให้เด็กและเยาวชนสามารถแสดงบทบาทและมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาสังคมที่เกี่ยวข้องกับสื่อในฐานะสมาชิกของสังคม เป็นการขยายความหมายจากการรู้เท่าทันสื่อในระดับบุคคลไปสู่บทบาทของการเป็นพลเมืองไทยในการร่วมขับเคลื่อนสังคม ดังที่วิลาลีนี อดุลยานนท์ (2554, น. 307) กล่าวไว้ว่า “การรู้เท่าทัน

สื่อจะทำให้เราทั้งหลายก้าวออกจากวิกฤตปัญหาที่ทับซ้อนกันอยู่นี้ได้โดยการใช้ปัญญาร่วมกัน” ทำให้เกิดการเชื่อมโยง MIDL กับแนวคิดการสร้างความเป็นพลเมืองประชาธิปไตย (democratic citizenship) ในกลุ่มเด็กและเยาวชน และในทางกลับกันโครงการหรือกิจกรรมที่มุ่งสร้างความเป็นพลเมืองก็ได้ผนวกเอา MIDL ไว้เป็นส่วนหนึ่งในการสะท้อนสำนึกและการกระทำในฐานะพลเมืองของเด็กและเยาวชน เช่น การเคารพสิทธิของผู้อื่น เสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นที่ต้องทำอย่างมีความรับผิดชอบ การมีส่วนร่วมในการขับเคลื่อนพัฒนา แก้ปัญหาสังคม เป็นต้น

ทั้งนี้ที่ผ่านมาเมืองครีทีฟที่ทำงานขับเคลื่อนหนุนเสริมทักษะ MIDL เชื่อมโยงกับการสร้างความเป็นพลเมืองให้เด็กและเยาวชนไทยอย่างชัดเจน และมีผลงานปรากฏอย่างต่อเนื่ององค์กรหนึ่งก็คือ สถาบันสื่อเด็กและเยาวชน (สสย.) ซึ่งได้มุ่งพัฒนาและผลักดันการทำงานด้านการสร้างเด็กและเยาวชนพลเมืองรู้เท่าทันสื่อ ตลอดจนส่งเสริมให้เด็กและเยาวชนใช้ทักษะ MIDL ร่วมขับเคลื่อนและพัฒนาสังคมประชาธิปไตย โดยช่วงปี พ.ศ. 2557-2559 สสย. ได้จัดทำโครงการรณรงค์พื้นที่สร้างสรรค์เพื่อสุขภาวะเด็กและเยาวชน “พื้นที่นี้...ดีจัง” และ พ.ศ. 2561 มีโครงการเท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัลภายใต้ยุทธศาสตร์การขับเคลื่อนสังคมเท่าทันสื่อ สารสนเทศ และ ดิจิทัล ซึ่งทั้งสองโครงการเป็นชุดโครงการขนาดใหญ่ที่เน้นกระบวนการมีส่วนร่วม และมีภาคีเครือข่ายร่วมดำเนินงานในทุกภูมิภาคของประเทศ ครอบคลุมกลุ่มเป้าหมายที่เป็นเด็กและเยาวชนในเมือง กลุ่มชายขอบ กลุ่มด้อยโอกาส และกลุ่มชาติพันธุ์ จำนวนมากกว่า 1,500 คน (ปณณพร ไพบูลย์วัฒนกิจ และปิยาพัชร เดชบุญ, 2562)

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อวิเคราะห์และสังเคราะห์แนวทางการใช้ MIDL ทั้งส่วนที่มอง MIDL เป็น “หลักการ” ที่เป็นจุดยืนแนวคิดการรู้เท่าทันสื่อ และการใช้ MIDL เป็น “เครื่องมือ” เสริมสร้างความเป็นพลเมืองรู้เท่าทันสื่อในสังคมประชาธิปไตย โดยใช้ข้อมูลจากรายงานประเมินผลของทั้งสองชุดโครงการข้างต้น ได้แก่ รายงานวิจัยเรื่อง “พื้นที่สร้างสรรค์”กับการสร้างความเป็นพลเมืองในสังคมประชาธิปไตยให้เยาวชนไทย ระยะที่ 1 (2561) และระยะที่ 2 (2561) และรายงานผลโครงการติดตามและประเมินผลการดำเนินงานตามยุทธศาสตร์ขับเคลื่อนสังคมเท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล (MIDL) ภายใต้โครงการขับเคลื่อนระบบสื่อสุขภาวะเด็กเยาวชน ของสถาบันสื่อเด็กและเยาวชน มูลนิธิส่งเสริมสื่อเด็กและเยาวชน (สสย.) (2562) มาสังเคราะห์ควบคู่กัน

การรู้เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล กับความเป็นพลเมือง

การวิเคราะห์ภาพสะท้อนความเป็นพลเมืองของเด็กและเยาวชนผ่านมิติของการรู้เท่าทันสื่อ อยู่ภายใต้กรอบคิดที่มาจากการประยุกต์แนวคิดพลเมืองประชาธิปไตยกับแนวคิดการรู้เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล เข้าด้วยกัน โดยความเป็นพลเมืองนั้น Westheimer and Kahne (2004, pp. 242-243) แบ่งออกเป็น 3 ลักษณะ ได้แก่ 1) พลเมืองที่มีความรับผิดชอบ (personally responsible citizen) คือ ชี้อิสต์ย์ รับผิดชอบ เคารพกฎหมายและกติกาสังคม 2) พลเมืองที่มีส่วนร่วม (participatory citizen) ในประเด็นระดับชุมชน สังคม และประเทศ รวมถึงแสดงบทบาทของผู้นำ และ 3) พลเมืองที่มุ่งเน้นความเป็นธรรมในสังคม (justice-oriented citizen) ตั้งคำถาม ได้แย้ง เปลี่ยนแปลงระบบหรือโครงสร้างของสังคมที่ทำให้เกิดความไม่เป็นธรรม

สำหรับ MIDL เป็นสมรรถนะของปัจเจกบุคคล (individual competence) ประกอบด้วย สมรรถนะระดับบุคคล (personal competence) ครอบคลุมทักษะการเข้าถึง การวิเคราะห์ การประเมินคุณค่าและเลือกสรรสื่อและเนื้อหา และสมรรถนะระดับสังคม (social competence) คือ ทักษะในการผลิตสื่อหรือเนื้อหาเพื่อการ

สื่อสารได้อย่างมีประสิทธิภาพ มีความรับผิดชอบและมีจริยธรรม (Celot and Pérez Tornero, 2009, p. 8) ซึ่งมีความใกล้เคียงกับ Potter (2016) ที่ให้ความสำคัญกับความสามารถในการเข้าถึง วิเคราะห์ ประเมินคุณค่า และการตอบสนองต่อข่าวสารด้วยการสื่อสารในรูปแบบต่างๆ ทั้งนี้ สถาบันสื่อเด็กและเยาวชน (สสย.) ได้นำหลักการนี้มาประยุกต์ในการทำงานขับเคลื่อนสังคม MIDL โดยการเสริมพลังให้เด็กและเยาวชนมีทักษะในการเข้าถึง สามารถเข้าใจและวิเคราะห์สื่อและเนื้อหาในสื่อได้ สามารถสร้างสรรค์ผลิตสื่อ และนำไปใช้ประโยชน์เพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลงชุมชนและสังคม นอกจากนี้ สสย. ยังได้บูรณาการเชื่อมโยงการสร้างทักษะ MIDL นี้กับความเป็นพลเมืองในสังคมประชาธิปไตย เพื่อนำไปสู่การเสริมสร้าง “เด็กและเยาวชนพลเมืองรู้เท่าทันสื่อ” (สถาบันสื่อเด็กและเยาวชน และเครือข่ายการศึกษาเพื่อสร้างพลเมืองประชาธิปไตย, ม.ป.ป.) ที่มีคุณลักษณะดังนี้

พลเมืองรู้เท่าทันสื่อที่มีความรับผิดชอบ เป็นผู้ที่มีความสามารถเข้าถึงสื่อ แหล่งสารสนเทศ และสื่อดิจิทัลที่หลากหลาย มีทักษะวิเคราะห์ ประเมินคุณภาพ คุณค่า ความน่าเชื่อถือ ผลกระทบของสื่อและข้อมูลข่าวสารได้ รวมถึงสามารถถ่วงถ่วง เลือกสรร เลือกรับและใช้สื่อและข้อมูลข่าวสารให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและครอบครัวอย่างปลอดภัย มีความรับผิดชอบ ปฏิบัติตามกฎหมาย มีจริยธรรม รวมถึงการสร้างเนื้อหาและสื่อสารได้อย่างมีประสิทธิภาพ มีความรับผิดชอบและจริยธรรม

พลเมืองรู้เท่าทันสื่อที่มีส่วนร่วม คือผู้ที่มีความสามารถใช้สื่อ สารสนเทศ และสื่อดิจิทัลเป็นเครื่องมือในการสื่อสารอัตลักษณ์ของตนเองและรวมกลุ่มกันเพื่อแก้ไขปัญหาสื่อไม่เหมาะสมและพัฒนาสื่อ ข่าวสาร แหล่งสารสนเทศให้เกิดประโยชน์ต่อกลุ่มและชุมชน รวมถึงการใช้สื่อดิจิทัลสร้างกลุ่มชุมชนออนไลน์เพื่อสื่อสารอัตลักษณ์ของกลุ่ม คำนึงถึงคุณธรรมจริยธรรมและสิทธิในการเข้าถึง ผลกระทบการใช้สื่อดิจิทัลต่อตนเองและผู้อื่นในมิติต่างๆ รวมกลุ่มเพื่อปกป้องการละเมิดสิทธิที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มของตน

พลเมืองรู้เท่าทันสื่อที่มุ่งเน้นความเป็นธรรมในสังคม คือผู้ที่มีความรู้และเข้าใจในเรื่องโครงสร้าง ระบบสื่อ สารสนเทศ สื่อดิจิทัล สามารถใช้เพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลงให้สังคมดีขึ้น มีบทบาททำให้เกิดการแก้ไขปัญหาและพัฒนาในระดับโครงสร้างกฎหมาย วัฒนธรรม เพื่อลดช่องว่างของการเข้าถึงและใช้สื่อในการพัฒนาสังคม ลดความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงข่าวสาร โดยคำนึงถึงสิทธิ เสรีภาพ ความรับผิดชอบในการใช้สื่อและการเข้าถึงในฐานะพลเมืองที่สร้างการเปลี่ยนแปลงสังคมให้ดีขึ้น

ที่ผ่านมาโครงการเท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล เพื่อขับเคลื่อนการสร้างพลเมืองประชาธิปไตยได้ทำงานมาอย่างต่อเนื่อง โดยเน้นองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับสื่อ (media) ข้อมูลข่าวสาร (information) ดิจิทัล (digital) และการเท่าทัน (literacy) ทั้งด้านหลักสูตร งานวิจัย และการถอดบทเรียนอันเป็นข้อมูลจากการสังเคราะห์ประสบการณ์เรียนรู้ของผู้เกี่ยวข้องทั้งในระดับโครงการและระดับแผนงาน ที่ให้ความสำคัญไปที่การสร้างพลเมืองประชาธิปไตยที่เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัลที่สามารถเข้าถึง เข้าใจ วิเคราะห์ ตีความ ตรวจสอบและคิดได้อย่างมีวิจารณญาณ สามารถประเมินประโยชน์และโทษในการเลือกรับและสร้างสรรค์สื่อ เป็นผู้ที่เคารพสิทธิและอยู่ร่วมกันกับผู้อื่นในสังคมที่หลากหลายได้อย่างรับผิดชอบ และสามารถใช้สื่อเพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลงชุมชนและสังคมในฐานะที่เป็นพลเมืองประชาธิปไตยในยุคดิจิทัลได้

มองการรู้เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัลในฐานะ “หลักการ” และ “เครื่องมือ”

นอกเหนือจากการบูรณาการเชื่อมโยงแนวคิดการรู้เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัลกับคุณลักษณะความเป็นพลเมืองแล้ว หากพิจารณาถึงแนวทางการใช้ MIDL ในการขับเคลื่อนสังคมไทยด้วยการเสริมพลังเด็กและเยาวชนให้มีทักษะการใช้ MIDL ในมิติและบทบาทของความพลเมืองนั้น จะเห็นว่าสถาบันสื่อเด็กและ

เยาวชนและเครือข่ายได้ดำเนินกิจกรรมโดยมีมุมมองในการประยุกต์ใช้ MIDL ใน 3 แนวทาง ดังนี้

1. MIDL ในฐานะที่เป็นหลักการ (concept) ที่มีเป้าหมายหรือผลลัพธ์ (final goal/ output) ของกระบวนการ คือ เด็กและเยาวชนสามารถบริโภคสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัลอย่างรู้เท่าทัน ไม่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของสื่อ ไม่ตกเป็นเหยื่อของข่าวลวง (fake news) และไม่เป็นผู้ส่งต่อข้อมูลที่ยังไม่ได้มีการตรวจสอบความน่าเชื่อถือ หรือเผยแพร่ข่าวลวงนั้นๆ อันเป็นความหมายโดยอรรถที่ถูกกำหนดโดยนักวิชาการและองค์วิชาชีพจนเป็นที่ยอมรับในสากล โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป้าหมายในการเพิ่มศักยภาพและทักษะในด้านการเข้าถึง การวิเคราะห์ และประเมินคุณค่า และความสามารถในการสื่อสาร (communication competence) เป็นการนำเอาทักษะ MIDL ไปใช้ในการดำรงชีวิตประจำวัน เช่น การสร้างเยาวชนนักสื่อสาร MIDL ในโรงเรียน การเปิดโลกการเรียนรู้เยาวชนนักทำสื่อเพื่อการเรียนรู้สื่ออย่างเท่าทัน ในโครงการ Bangkok in your eyes เป็นต้น

2. MIDL ในฐานะที่เป็นเครื่องมือ (tool) ในการขับเคลื่อนงานเชิงพื้นที่ เพื่อผลักดันสังคมไปสู่การเป็น “เมืองทั่วถึง” (inclusive city) มุ่งเน้นการพัฒนาเมืองที่รวมผู้คนและกิจกรรมที่หลากหลาย โดยที่ไม่มองข้ามคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง (Collaborative for Inclusive Urbanism, 2019) และการใช้ MIDL ในลักษณะกระบวนการทำงาน “เชิงประเด็น” เช่น การเรียนรู้เท่าทันสื่อผลิตภัณฑ์สุขภาพ การพัฒนาศักยภาพเด็กและเยาวชนในการเฝ้าระวังและจัดการผลิตภัณฑ์สุขภาพที่ไม่เหมาะสมในชุมชน การสร้างเสริมศักยภาพนักปฏิบัติการทางสังคมให้มีทักษะ MIDL การส่งเสริมให้คนรุ่นใหม่ที่มีชื่อเสียงในโลกออนไลน์ (online influencer) ขยายแนวคิด MIDL กับประเด็นทางสังคมผ่านการผลิตและเผยแพร่เนื้อหาที่เกี่ยวข้องโดยใช้สื่อออนไลน์ เป็นต้น ทั้งนี้ การมอง MIDL ในมุมมองนี้จะผสานกับการมอง “เมือง” (city) ในฐานะที่เป็น “สื่อ” ที่ทำหน้าที่เป็นช่องทางสื่อสารที่มีอัตลักษณ์ มีชีวิต และมีพลวัต โดยเน้นให้ความสำคัญกับเมืองทั้งเชิงพื้นที่ทางกายภาพ และเชิงองค์ประกอบ ได้แก่ แก่ สมาชิกของเมือง ประวัติศาสตร์ของเมือง สิ่งแวดล้อมและเรื่องเล่าของเมือง ฯลฯ การขับเคลื่อน MIDL ในมิตินี้จึงเน้นไปที่การออกแบบ (design) และการจัดการ (management) “เมือง” ในฐานะที่เป็นพื้นที่สื่อสารของเด็กและเยาวชนเจ้าของพื้นที่ เป็นการทำงานเชิงรุกที่ใช้ MIDL เป็นกลไกในการสร้างเมืองที่ทุกคนเข้าถึงได้

3. MIDL ในฐานะหลักการและเครื่องมือ (concept and tool) ในการเสริมสร้าง “เด็กและเยาวชนพลเมืองรู้เท่าทันสื่อ” ซึ่งเป็นการใช้ MIDL ในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ คือ เด็กและเยาวชนให้มีทักษะ MIDL ที่ผนวก รวมกับมิติด้านความเป็นพลเมือง โดยเป็นทั้งผู้ใช้และผู้สร้างสื่อที่เท่าทัน มีพฤติกรรมของการเป็นพลเมืองที่ตื่นรู้ (active citizen) มีความรับผิดชอบ มีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาสังคม และสามารถใช้อำนาจเพื่อสร้างสังคมสุภาพะได้ เช่น การสร้างความเป็นพลเมืองรู้เท่าทันสื่อในโครงการพื้นที่นี้ดีจัง โครงการนักสื่อสารสร้างสรรค์ ขับเคลื่อนงาน 3 ดีสร้างวิถีสุภาพะ โครงการพลเมือง 3 ดีเพื่อวิถีสุภาพะ และโครงการขับเคลื่อนระบบสื่อสุภาพะเด็ก เยาวชน การดำเนินงานของโครงการเหล่านี้ประกอบด้วยกิจกรรมย่อยที่กระจายครอบคลุม กลุ่มเด็กและเยาวชนกลุ่มเมือง กลุ่มชุมชนแออัด กลุ่มชายขอบ กลุ่มพื้นที่เสี่ยง กลุ่มชาติพันธุ์ ในพื้นที่ต่างๆ ทั่วประเทศ ภายใต้กลไกการทำงานแบบเครือข่ายของ สสย. เช่น การอบรมเชิงปฏิบัติการเพื่อสร้างพลเมืองผ่าน MIDL สำหรับแกนนำเยาวชน การอบรมเชิงปฏิบัติการสร้างแกนนำเยาวชนเครือข่าย โครงการเมืองกับชุมชนในภาคเหนือตอนบน 12 โรงเรียน โครงการเดินเมืองเก่าสงขลาสำหรับกลุ่มนักศึกษาชายแดนใต้ ค่ายการสื่อสารอนาคตสากล เป็นต้น ซึ่งผลของการดำเนินงานทำให้เกิดการพัฒนาศักยภาพของแกนนำเด็กและเยาวชนที่จะนำไปสู่การเป็นนักสื่อสารสุภาพะ เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านสื่อ พื้นที่สร้างสรรค์ การเท่าทันสื่อ และการสร้างพลเมืองที่ตื่นรู้ได้ในเชิงประจักษ์

การเปลี่ยนแปลงของเด็กและเยาวชนสู่การเป็นพลเมืองรู้เท่าทันสื่อ

การประเมินผลกระทบ (impact) ของการใช้ MIDL ทั้งในเชิงหลักการและเครื่องมือในการดำเนินงานของ สสย. ในแง่การเปลี่ยนแปลงของเด็กและเยาวชนที่เข้าร่วมโครงการอย่างต่อเนื่อง ได้สะท้อนภาพคุณลักษณะ พลเมืองที่รู้เท่าทันสื่อ กล่าวคือ เด็กและเยาวชนมีทั้งสมรรถนะ MIDL และพฤติกรรมของความเป็นพลเมืองที่มีความรับผิดชอบ มีส่วนร่วม และมุ่งเน้นความเป็นธรรมในสังคม พร้อมที่จะแสดงออกในระดับต่างๆ และมีความเข้มข้นของการแสดงบทบาทในแต่ละด้านที่แตกต่างกัน ดังนี้

1. เด็กและเยาวชนพลเมืองรู้เท่าทันสื่อในด้านความรับผิดชอบ

ทักษะและพฤติกรรมที่สะท้อนความเป็นพลเมืองรู้เท่าทันสื่อในมิติของการมีความรับผิดชอบต่อสิ่งที่เห็นได้ชัดเจนที่สุด คือ การที่เด็กและเยาวชนแสดงให้เห็นว่ามีความสามารถในการคิด วิเคราะห์และประเมินความน่าเชื่อถือของข้อมูลข่าวสารที่เปิดรับ โดยจะไม่เชื่อถือข้อมูลข่าวสารที่ได้รับจากสื่อต่างๆ โดยทันที ไม่ว่าจะเป็นสื่อบุคคล สื่อสังคมออนไลน์ หรือสื่อมวลชน แต่จะแสวงหาข้อมูลเพิ่มเติมจากแหล่งอื่นๆ เช่น ตรวจสอบข้อมูลจากหลายเพจว่าเป็นการโพสต์ตามๆ กันหรือไม่ สอบถามจากบุคคลต่างๆ เพื่อนำมาใช้ประกอบการพิจารณาถ่วงน้ำหนักของข้อมูลข่าวสารที่เปิดรับว่ามีความน่าเชื่อถือมากน้อยเพียงใด ก่อนที่จะตัดสินใจเชื่อตามและสื่อสารสารสนเทศนั้นไปให้ผู้อื่น ด้วยตระหนักถึงผลกระทบที่อาจจะเกิดขึ้นจากการเผยแพร่ส่งต่อข่าวลวง

ก่อนเข้าโครงการเราจะเป็นคนที่อยากโพสต์อะไรก็โพสต์...แต่ตอนนี้เราโพสต์เรื่องที่มีสาระ เราคิดวิเคราะห์มากขึ้น เมื่อก่อนรับอะไรมาก็ส่งต่อเลย ไม่ได้สนใจว่าเรื่องนั้นจริงหรือเปล่า ส่งผลกับใครหรือเปล่า ทุกวันนี้ถ้าเราเรียนรู้อะไรที่เป็นประโยชน์ต่อคนอื่นก็จะบอกต่อ (ณัฐ - อ่างคำสัมภาษณ์จากรายงานสรุปผลการประเมินผลภายในระดับแผนงานสื่อสร้างสุขภาวะเยาวชน ปี 2561)

ความเป็นพลเมืองรู้เท่าทันสื่อที่รับผิดชอบต่อสิ่งที่เห็นได้จากความรับผิดชอบต่อการทำหน้าที่เป็นผู้ผลิตและส่งสารของเด็กและเยาวชน โดยที่คำนึงถึงผลกระทบและสิทธิส่วนบุคคลของผู้อื่น เช่น การโพสต์เฟสบุ๊ก การออกแบบเนื้อหาสื่อที่คำนึงถึงผลกระทบที่จะมีต่อผู้รับสาร ซึ่งเกิดความสามารถในการทบทวนและวิเคราะห์ถึงผลกระทบของเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นรอบตัวและข้อมูลที่ได้รับจากสื่อได้อย่างลึกซึ้งมากขึ้น ตลอดจนการเข้าใจธรรมชาติของสื่อ โดยเฉพาะสื่อสังคมออนไลน์ที่ทุกคนสามารถเข้าถึงข้อมูลของผู้ที่ใช้สื่อได้

การโพสต์ แชร์ เราต้องรอบคอบ คือ พอเราอยู่กับเด็กกับสื่อมากๆ เราก็ต้องใส่ใจมากๆ...คือเหมือนเราทบทวนแล้วก็มองลึกกว่าสิ่งที่เราเคยมอง คือ ช่วงก่อน ถ้าเราดูข่าวที่มันหือหวาเหมือนสมัยนี้เราอาจรู้สึกสนุกไปกับมัน แต่ตอนนี้เราดูข่าวแบบนี้เรารู้สึกว่าเราเฉยกับเรื่องแบบนี้ไม่ได้...มันทำให้เราทบทวนว่ามันเกิดอะไรขึ้น และในอนาคตมันจะเป็นอะไร (บอส, 27 มกราคม 2561)

นอกจากนี้ในการแสดงบทบาทของการเป็นผู้ผลิตเนื้อหาและผู้ส่งสารทางสื่อออนไลน์ที่ทำได้ง่ายในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่โพสต์ข้อความหรือรูปภาพใดๆ เด็กและเยาวชนต่างตระหนักว่าต้องทำอย่างรอบคอบ ระมัดระวัง และมีความยับยั้งชั่งใจ ทั้งในเรื่องของการใช้ภาษาที่ต้องสุภาพ การไม่ใช้สื่อเป็นพื้นที่ระบายอารมณ์ของตน ไม่ว่าจะเป็นความโกรธ ความเครียด หรือแม้กระทั่งการโพสต์ข้อความเนื้อหาที่ไม่ได้มีสาระประโยชน์อันใด เพราะการเป็นผู้ส่งสารโดยขาดความยั้งคิดสามารถส่งผลกระทบด้านลบต่อตนเองและผู้ที่เปิด

รับสารของตนได้ เนื่องจากการสื่อสารผ่านสื่อออนไลน์ก็คือการสื่อสารสู่สาธารณะในเวลาอันรวดเร็ว ไม่ว่าผู้สื่อสารจะพยายามตั้งค่าความเป็นส่วนตัวเพื่อจำกัดจำนวนผู้รับสารก็ตาม แต่โดยลักษณะธรรมชาติของสื่อที่เป็นเครือข่ายสังคมออนไลน์นั้น ทำให้กลุ่มผู้รับสารที่ไม่ได้ตั้งใจให้เปิดรับ (unintended receiver) สามารถได้รับสารนั้นผ่านทางกลุ่มผู้รับสารกลุ่มที่ผู้ส่งตั้งใจให้เปิดรับ (intended receiver) ได้โดยอัตโนมัติ

ช่วงแรกหนูโพสต์ อยากโพสต์อะไรโพสต์ อยากด่าใครด่า แต่พอเดี๋ยวนี้ คิดก่อน คือจะโพสต์อะไรต้องคิด...เพราะเฟซบุ๊กส่วนตัวก็เท่ากับสาธารณะ ถึงเราจะตั้งว่าเฉพาะฉัน แต่คนอื่นก็เห็น (ปิ๋ว, 2 พฤษภาคม 2561)

ต้องระวังเพราะเราไม่รู้หรือว่าเราพิมพ์อะไรลงไป แล้วเราไม่ได้พิมพ์แล้วเราเห็นคนเดียว มันเห็นทั้งหมด โพสต์แป๊บเดียวก็เห็นไปทั้งล้านกว่าคนแล้ว ถ้าเราทำอะไรเราต้องคิดเยอะๆ เพราะว่าถ้าเราทำแล้วมันอาจจะส่งผลให้กับเราในทางที่ไม่ดีได้ (เต้ย, 2 พฤษภาคม 2561)

มิติที่สำคัญในการแสดงความเป็นพลเมืองรู้เท่าทันสื่อที่มีความซับซ้อนก็คือ การที่เด็กและเยาวชนประยุกต์ใช้ทักษะ MIDL ในการเลือกใช้สื่อให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและครอบครัวได้อย่างปลอดภัย โดยจะพิจารณาว่าประเด็นข้อมูลที่ต้องการนั้นจะสามารถศึกษาได้จากสื่อใดบ้าง เช่น อินเทอร์เน็ต ปรากฏการณ์ชุมชน หรือบุคคลที่เกี่ยวข้อง โดยที่ไม่ยึดโยงอยู่กับสื่อเพียงประเภทใดประเภทหนึ่งที่ตนเองคุ้นเคย (สื่อสังคมออนไลน์)

ถ้าเป็นความรู้ในเรื่องอื่น ก็จะใช้จากอินเทอร์เน็ต แต่ถ้าเราทำเรื่องชุมชน ความรู้ในชุมชนเนี่ย ก็จะหาความรู้จากปรากฏการณ์ชุมชนครับ ความรู้ที่เราคุยกับปรากฏการณ์ มันเป็นความรู้ที่มากกว่าในกูเกิ้ลครับ มันแน่นกว่าครับ (ฟิลล์, 22 พฤษภาคม 2561)

จะเห็นได้ว่า ทักษะ MIDL เป็นทักษะการเปิดรับสื่อ การบริโภคข้อมูลข่าวสารที่ครอบคลุมถึงการแสวงหาข้อมูล ความรู้จากสื่อที่หลากหลาย การวิเคราะห์ประเมินความน่าเชื่อถือของสื่อและสารสนเทศที่เปิดรับ และการใช้สื่อที่คำนึงถึงผลกระทบที่อาจจะเกิดขึ้นต่อตนเองและผู้อื่น อันเป็นผลมาจากความรู้ ความเข้าใจในธรรมชาติ และอิทธิพลทางบวกและลบของสื่อต่างๆ โดยเฉพาะสื่อสังคมออนไลน์ ซึ่งเป็นสื่อที่เด็กและเยาวชนคุ้นเคย และใช้มากที่สุด ล้วนเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงการเป็นพลเมืองรู้เท่าทันสื่อที่มีความรับผิดชอบของเด็กและเยาวชน

2. เด็กและเยาวชนพลเมืองรู้เท่าทันสื่อในด้านการมีส่วนร่วม

การแสดงบทบาทพลเมืองรู้เท่าทันสื่อในด้านการมีส่วนร่วมของเด็กและเยาวชนจะเห็นได้จากความสามารถในการใช้สื่อ สารสนเทศ และสื่อดิจิทัล เพื่อสื่อสารข้อมูลและอัตลักษณ์ของชุมชน โดยทักษะ MIDL ถูกนำมาใช้ตั้งแต่กระบวนการได้มาซึ่งข้อมูลชุมชนที่เน้นการค้นหาและศึกษาข้อมูลชุมชนในพื้นที่จริงด้วยตนเอง นำกลับมาวิเคราะห์ห้จับประเด็น ผลิตรายการสร้างสรรค์ และสื่อสารเรื่องราวของชุมชนกลับไปยังคนในชุมชนของตน ตลอดจนนำมาพัฒนาต่อยอดเพื่อสื่อสารไปในวงกว้าง เช่น การจัดกิจกรรม การผลิตภาพยนตร์สั้น การสร้างเป็นเว็บเพจถ่ายทอดเรื่องราวของชุมชน หรือการใช้เฟซบุ๊กเป็นช่องทางในการสื่อสาร ทั้งนี้ นอกเหนือจากการใช้ทักษะ MIDL ตนเองแล้ว กระบวนการดังกล่าวยังถูกนำมาใช้เพื่อสร้างผลกระทบต่อเนื่องที่สำคัญ คือ ทำให้เด็กและเยาวชนอื่นๆ ในชุมชน (ที่ไม่ได้เข้าร่วมโครงการของ สสย. โดยตรง) เกิดทักษะ MIDL เกิดการเรียนรู้และมีความรู้สึภาคภูมิใจในชุมชนของตน สามารถต่อยอดผลิตและเผยแพร่เรื่องราวของชุมชนสู่สาธารณะได้

การเป็นนักสื่อสารเป็นไกด์สื่อสารเรื่องราวของชุมชนด้วยตัวเอง จะทำตั้งแต่การเดินสำรวจจุดเรียนรู้ต่างๆ ทำเส้นทาง จุดบันทึกศึกษาข้อมูลชุมชนข้างเคียง เช่น ชุมชนกุฎีจีน สืบค้นข้อมูลเพิ่มเติมทางอินเทอร์เน็ต แล้วนำมาจัดกิจกรรมปั่นปั่นเดิน พาน้องๆ ในชุมชนและพี่ๆ จากชุมชนอื่นไปเยี่ยมชม (เฟรม – อ่างคำสัมภาษณ์ จากรายงานสรุปผลการประเมินผลภายในระดับแผนงานสื่อสารสร้างสุขภาวะเยาวชน ปี 2561)

เราไม่ได้วางแผนให้น้องถ่ายภาพอย่างเดียวหรือทำหนังสืออย่างเดียว น้องต้องมีการเผยแพร่สื่อที่สร้างสรรค์ออกไป...เราให้น้องๆ ถ่ายภาพของดีในชุมชนไม่ว่าจะเป็นอะไร เรื่องเล็กๆน้อยๆ...ก็คือ ทำให้น้องได้กลับมามองชุมชนของตัวเอง เรากำลังชวนน้องไปหาสิ่งใหม่ การสื่อสารแบบใหม่ โดยเอาสิ่งเดิมมาสื่อสาร...ถ้าเรารู้ข้อมูลอะไร เราก็สามารถลงไปจับประเด็นได้อีก สามารถทำงานต่อยอดๆ ขึ้นไปได้ (มิ่ง, 27 มกราคม 2561)

นอกจากนี้ ความเป็นพลเมืองเท่าทันสื่อที่มีส่วนร่วมยังเห็นได้จากทักษะการเลือกใช้สื่อเป็นเครื่องมือสื่อสารข้อมูลที่ต้องการไปยังกลุ่มเป้าหมาย เช่น การใช้เสียงตามสาย สื่อสังคมออนไลน์ สื่อบุคคล เพื่อเผยแพร่ข้อมูลความรู้ต่างๆ ประชาสัมพันธ์ข้อมูลข่าวสาร ติดต่อบริการงานกับเครือข่าย เพื่อนร่วมงาน หรือสร้างความเข้าใจในกิจกรรม

ผมก็จะโพสต์ความคิด กิจกรรมลงเฟซบุ๊กกับไอจีตลอด เพราะว่าสิ่งที่คิดขึ้นมามันไม่มีข้อจำกัดว่าเราจะไม่รวมกลุ่ม โพสต์บางครั้งเราสามารถทำให้คนอื่นเข้าใจได้ว่ากิจกรรมที่เราทำมันส่งผลดียังไงและส่งผลเสียยังไงครับ (วิน, 23 มิถุนายน 2561)

สำหรับเด็กและเยาวชนบางคน นอกเหนือจากการนำเอาความรู้ MIDL ไปใช้เป็นภูมิคุ้มกันการบริโภคสื่อในชีวิตประจำวันของตนเองแล้ว ยังได้ถ่ายทอดส่งต่อความรู้ในเรื่องการใช้สื่อ และตกตื้นถึงผลกระทบของสื่อให้บุคคลรอบข้าง เช่น เพื่อน คนในครอบครัว และคนใกล้ชิด เพื่อให้พวกเขามีความระมัดระวัง มีสติ และมีภูมิคุ้มกันในการบริโภคสื่อด้วยเช่นกัน ซึ่งการกระทำดังกล่าวสะท้อนถึงการทำหน้าที่ในฐานะของพลเมืองเช่นกัน

ผมจะบอกต่อเพื่อนๆ ภายในกลุ่มให้ทราบว่ามีสื่อมันทำอะไรได้บ้าง และจะแนะนำให้ใช้สื่อโซเชียลอย่างระมัดระวัง เช่น เรื่องการตั้งคำรหัสต่างๆ ควรให้รหัสมีการคาดคะเนความเป็นไปได้น้อยที่สุด ไม่ควรตั้งเป็นวันเดือนปีเกิด เป็นต้น (รินทร์ และยุทธ, 13 พฤศจิกายน 2561)

จะเห็นได้ว่า การมีส่วนร่วมของเด็กและเยาวชนในฐานะพลเมืองรู้เท่าทันสื่อนั้น ได้ขยายไปถึงมิติของการค้นหาอัตลักษณ์ชุมชนและสร้างสรรค์สื่อเผยแพร่อัตลักษณ์นั้นให้คนในชุมชนเกิดความภาคภูมิใจและคนทั่วไปได้รับรู้ โดยมีทักษะในการเลือกใช้และผลิตสื่อที่สอดคล้องกันจำนวนของกลุ่มเป้าหมาย กล่าวคือ ถ้าใช้เพื่อสื่อสารกับคนในชุมชนจะใช้การผลิตภาพยนตร์สั้น การจัดกิจกรรม ในขณะที่จะสร้างเว็บเพจหรือใช้สื่อสังคมออนไลน์เพื่อสื่อสารเรื่องราวของชุมชนให้กับสาธารณชน นอกจากนี้ ยังมีการใช้ทักษะ MIDL โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเข้าใจในเรื่องผลกระทบของสื่อมาเป็นต้นทุนในการเลือกใช้ประโยชน์จากสื่อประเภทต่างๆ เพื่อตอบสนองเป้าหมายในการสื่อสารที่แตกต่างกันออกไป ส่วนพฤติกรรมการมีส่วนร่วมที่ถือว่าเป็นขั้นต้นที่เด็กและเยาวชนสามารถทำได้ง่ายก็คือ การถ่ายทอดความรู้ตามแนวคิด MIDL เพื่อสร้างภูมิคุ้มกันในการบริโภคสื่อให้กับคนรอบข้าง ทั้งนี้ การมีส่วนร่วมดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความกระตือรือร้นในการทำหน้าที่ในฐานะ

สมาชิกของสังคม

3. เด็กและเยาวชนพลเมืองรู้เท่าทันสื่อในด้านความเป็นธรรมในสังคม

การนำความรู้และทักษะ MIDL ไปใช้สร้างความเป็นธรรมในสังคมสะท้อนจากความสามารถในการใช้สื่อหรือผลิตสื่อเพื่อเป็นช่องทางในการ “ส่งเสียง” (voice) ถึงประเด็นปัญหาและสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคม ไม่ว่าจะเป็นปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม ปัญหาความเหลื่อมล้ำ ปัญหาความไม่สงบ ปัญหายาเสพติด โดยเป้าหมายหลักของ “ส่งเสียง” ผ่านสื่อ ก็คือ เพื่อขยายวงของความสนใจในปัญหาและการรับรู้ในวงกว้าง สร้างกระแสเพื่อเพิ่มพลังและแนวร่วมในการแก้ปัญหา ส่วนสื่อที่นำมาใช้เป็นเครื่องมือมีหลากหลายรูปแบบ ทั้งสื่อสังคมออนไลน์และสื่อที่ผลิตขึ้นมาโดยเฉพาะ เช่น ละครเร่ ภาพยนตร์ ค่าย คลิป ศิลปะบนกำแพง การเดินเมือง เป็นต้น

ถ้าเราเป็นเสียงหนึ่งที่พยายามตะโกน ตะโกนให้คอแตก สังคมก็ไม่เห็นหรอก เราต้องไป ดึงคนอื่นมาเป็นพลังให้ได้...พอเราตะโกน 100 คน 1,000 คน เสียงเราก็จะดังไปเรื่อยๆ ก็จะทำให้คนในสังคมเห็นเรื่อยๆ ก็อาจจะมาร่วมพลังกับเราได้... วิธีการก็เยอะมาก เช่น โซเชียล เพราะแต่ละวันคนเล่นโซเชียลเยอะมาก (นุ้ม, 3 กุมภาพันธ์ 2561)

นอกจากนี้ สื่อยังถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการสื่อสารเรื่องราวและข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในชุมชน เพื่อเรียกร้องความเป็นธรรมให้กับคนหรือกลุ่มคนที่เป็นคน “เล็ก” ที่ไม่มีสิทธิ์มีเสียงในสังคม ไม่มีโอกาสส่งเสียงและไม่มีใครเคารพในเสียงของพวกเขา ทั้งนี้ ด้วยตระหนักว่าตนเองสามารถเป็นส่วนหนึ่งในการแก้ปัญหาโดยการลดช่องว่างในการเข้าถึงสื่อและข้อมูลข่าวสารของผู้คนในสังคมได้

เวลาทำอะไรจะบอกตัวเองเสมอว่าเป็นเจ้าของประเทศ...เราพยายามจะหาคำตอบกับสิ่งที่เกิดขึ้น คำตอบที่เราคิดว่ามันจะใช่ บางทีมันก็ไม่ใช่เหมือนกัน เราต้องสื่อสารนำเสนอข้อเท็จจริงออกมา (มิ่ง, 27 มกราคม 2561)

อาจกล่าวได้ว่า การที่เด็กและเยาวชนสามารถใช้ประโยชน์จากสื่อที่มีอยู่หรือสร้างสรรค์ผลิตสื่อขึ้นมา เพื่อใช้เป็นช่องทางในการสื่อสารความคิดเห็นและจุดยืนที่มีต่อปัญหาหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคม เป็นช่องทางในการ “ส่งเสียง” แสดงจุดยืนทางความคิดและเรียกร้องความเป็นธรรมในสังคม สะท้อนถึงความสามารถในการใช้ MIDL เพื่อผลักดันแก้ไขปัญหาในระดับมหภาค ที่อาจจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้างของสังคมได้

อภิปราย: คุณค่าของการรู้เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัลในสร้างเสริมพลเมืองเชิงวิพากษ์

ผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงของเด็กและเยาวชนข้างต้น ชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นใน 2 มิติที่เชื่อมโยงสัมพันธ์และต่อเนื่องกันในเชิงกระบวนการของการรู้เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล และความเป็นพลเมืองในสังคมประชาธิปไตย ในมิติแรก เด็กและเยาวชนมีสมรรถนะของการเป็นผู้ใช้สื่อที่รู้เท่าทัน เป็นผู้รับสาร ผู้ผลิต และผู้ส่งสารที่มีสำนึกและสติในการสื่อสาร (conscious awareness) ซึ่งลักษณะดังกล่าวส่งผลกระทบต่อเนื่องต่อมิติที่สอง คือ การเกิดสำนึกรับผิดชอบ พลังในการสร้างสรรค์ และมีส่วนร่วมขับเคลื่อนเพื่อการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยให้เป็นสังคมประชาธิปไตยที่ให้ความสำคัญกับการรับฟัง “เสียง” ของสมาชิกทุกคนอย่างเท่าเทียม ทั้งนี้ การเปลี่ยนแปลงทั้งสองมิติสะท้อนถึงคุณลักษณะของความเป็นพลเมืองเชิงวิพากษ์

(critical citizenship) ของเด็กและเยาวชนที่มีพื้นฐานมาจากการส่งเสริมชุดของค่านิยมร่วม ได้แก่ การคำนึงถึงผลกระทบจากการกระทำของตนเองที่มีต่อผู้อื่นและสังคม การเคารพในความหลากหลาย หลักสิทธิพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ และความเป็นประชาธิปไตย (Johnson and Morris, 2010, pp. 77-78)

การที่เด็กและเยาวชนมีลักษณะพลเมืองเชิงวิพากษ์ได้เสริมย้ำถึงคุณค่าของการประยุกต์ใช้ MIDL ทั้งในเชิงทฤษฎีและการปฏิบัติ (theoretical and practical aspects) ในการกระตุ้นและสร้างเสริมทักษะการคิดเชิงวิเคราะห์และวิพากษ์ให้เด็กและเยาวชนที่เชื่อมโยงการใช้สื่อกับสถานการณ์ ปัญหา และประเด็นที่เกิดขึ้นในสังคมไทยบนพื้นฐานของความเข้าใจที่ลึกและรอบด้าน ดังที่ Thornton (2017) ได้อธิบายไว้ว่าการเสริมสร้างการรู้เท่าทันสื่อจะช่วยให้การพัฒนา “ทักษะการวิพากษ์ (critical autonomy) ที่นำไปสู่ความสามารถในการประเมินความเสี่ยงและการตัดสินใจที่ตนเองได้ประโยชน์” เช่นเดียวกับ Masterman (1990), Katz (1992, p. 3, 7) และ Hobb (1998, p. 5) ที่ต่างเห็นว่าการรู้เท่าทันสื่อกับประชาธิปไตยมีความเชื่อมโยงกันโดยธรรมชาติ (organic connection) โดยการรู้เท่าทันสื่อจะช่วยให้เด็กและเยาวชนตระหนักถึงบทบาทของสื่อที่มีต่อกระบวนการประชาธิปไตยและโครงสร้างของสังคมประชาธิปไตย อีกทั้งยังช่วยให้เข้าใจถึงเหตุผลที่พลเมืองต้องเปิดรับข้อมูลข่าวสารจากหลายแหล่ง/สื่อ เปิดรับความคิดเห็นที่หลากหลาย และความสำคัญของการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเชิงนโยบายในระดับชุมชน ท้องถิ่น และประเทศที่มีต่อการพัฒนาสังคมประชาธิปไตย ซึ่งความตระหนักและความเข้าใจเหล่านี้มักจะเกิดจากการที่เด็กและเยาวชนได้เข้าร่วมกระบวนการสุนทรียสนทนา (dialogue) การเปิดพื้นที่ (communicative/ creative space) ให้แสดงความคิดเห็นอย่างอิสระและรับผิชอบ การฝึกปฏิบัติและฝึกทักษะการเป็นผู้นำ การแก้ปัญหาและหาทางออกร่วมกัน

จากที่กล่าวมา MIDL จึงมีลักษณะเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ กล่าวคือ มีโครงสร้างองค์ความรู้ (epistemological structure) ที่มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง 1) ตามมุมมองของสื่อศึกษา (media studies) โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นเกี่ยวกับอิทธิพลของสื่อและผู้รับสาร จากทัศนะการรู้เท่าทันสื่อคือ “การสร้างภูมิคุ้มกัน” (immunisation) เพื่อปกป้องผู้รับสารจากผลกระทบด้านลบของสื่อ มาสู่ “การเสริมพลัง” (empowerment) ให้ผู้รับสารสามารถจัดการกับแ่งมุมที่เป็นปัญหาของสื่อ และปัจจุบันคือ “การมีส่วนร่วมสร้างสรรค์และผลิตสื่อ” (creative participation) 3) ตามภูมิทัศน์สื่อแต่ละยุคจนถึงยุคดิจิทัลในปัจจุบัน ซึ่งเป็นยุคที่หลวมรวมสื่อดั้งเดิมและสื่อใหม่เข้าไว้ด้วยกันจนไม่สามารถแยกประเภทสื่อได้ชัดเจนเหมือนยุคก่อนๆ และ 3) การนำองค์ความรู้จากศาสตร์อื่นๆ ได้แก่ ศิลปศาสตร์ มนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มาใช้เพื่อประโยชน์ในการตีความสื่อ (Leaning, 2019, pp. 7-10; Livingstone, 2008, pp. 53-55; Gomez-Galan, 2015, p. 32) ในขณะเดียวกัน MIDL ก็เป็นวิธีวิทยา (methodological approach) ในการสร้างทักษะเฉพาะที่คนรู้เท่าทันสื่อจะต้องมี เป็นเครื่องมือหรือวิธีการที่เป็นปฏิบัติการทางสังคมและวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการบริโภคสื่อด้วยกัน (Leaning, 2019, p. 7, 10)

อาจกล่าวได้ว่า การที่สถาบันสื่อเด็กและเยาวชนได้ดำเนินกิจกรรมโดยใช้ประโยชน์จาก MIDL ทั้งในเชิงหลักการและเครื่องมือ นั้น สะท้อนถึงคุณค่าของ MIDL ทั้งในแง่มุมมองที่เป็นองค์ความรู้และแนวปฏิบัติที่มีความเชื่อมโยงกับการสร้างสำนึกและการแสดงพฤติกรรมในฐานะพลเมืองของเด็กและเยาวชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างเสริมความคิดและทักษะเชิงวิพากษ์ การเพิ่มพลังอำนาจ และความพร้อมในการมีส่วนร่วมภายใต้บริบทที่ซ้อนทับกับระหว่งการรู้เท่าทันสื่อและความเป็นพลเมืองที่มีความรับผิดชอบ พลเมืองที่มีส่วนร่วมและพลเมืองที่มุ่งเน้นความเป็นธรรมในสังคม กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ คุณลักษณะพลเมืองเชิงวิพากษ์ (critical

citizenship) สามารถมองผ่านเลนส์ของการเป็นพลเมืองรู้เท่าทันสื่อได้

สรุป

ประเด็นเรื่องการเท่าทันสื่อเป็นเรื่องสำคัญของยุคสมัยที่ผู้เกี่ยวข้องให้ความสำคัญ จากจุดเริ่มจากเรื่องสื่อขยายตัวไปสู่การนำแนวคิดการเท่าทันสื่อไปสูบริบทของการพัฒนาในมิติต่างๆ โดยเฉพาะภายใต้กรอบการขับเคลื่อนงานเรื่องเด็กและเยาวชน ที่มีจุดหมายในการขับเคลื่อนไปสู่ความเป็นพลเมืองประชาธิปไตย โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นการเท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล หรือ MIDL นั้นสามารถประยุกต์ใช้ได้หลายมิติ ทั้งการใช้ MIDL เป็นแนวคิดหรือหลักการเพื่อส่งเสริมการเท่าทันสื่อ อันเป็นการหนุนตักกะส่วนบุคคลที่ให้ความสำคัญกับการแยกแยะ วิเคราะห์และเข้าใจการทำงานของสื่อ รวมทั้งการนำการเท่าทันสื่อมาใช้เพิ่มสมรรถนะทักษะทางสังคม ทำให้เกิดสำนึกความเป็นพลเมือง สร้างการมีส่วนร่วม (ในการใช้สื่อและสร้างพื้นที่การสื่อสาร) สามารถอ่านสื่อได้ ใช้สื่อเป็นและปรับบทบาทจากการเป็นปัจเจกบุคคลไปสู่การเป็นเยาวชนพลเมืองประชาธิปไตยเพื่อร่วมกันขับเคลื่อนเปลี่ยนแปลงสังคม นอกจากนี้ MIDL เองยังสามารถมองให้เป็นเครื่องมือเพื่อให้เกิดการมีส่วนร่วม เป็นการผลักดันสังคมไปสู่การเป็นเมืองทั่วถึงตามแนวคิดเรื่องเมืองทั่วถึง (inclusive city) ที่ทุกคนสามารถใช้พื้นที่เมืองเพื่อประโยชน์ในการสื่อสาร การพัฒนา และขับเคลื่อนประเด็นที่สนใจ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องสุขภาพ สิทธิ สิ่งแวดล้อม รวมไปถึงอัตลักษณ์และความเป็นชุมชน รวมทั้งสามารถขยายและต่อยอดแนวคิดผ่าน MIDL ที่มองเมืองเป็นทั้งสื่อ และสารที่มีชีวิตและมีการเคลื่อนไหวได้ด้วยเช่นกัน

การนำ MIDL มาใช้ในบริบทการพัฒนาประเทศไทยจึงเป็นทั้งหลักการเชิงแนวคิดและเครื่องมือเชิงการปฏิบัติที่นำศึกษา โดยเฉพาะการใช้ MIDL ในกลุ่มเป้าหมายที่เป็นเด็กและเยาวชน ทั้งนี้ MIDL เป็นแนวคิดที่สอดคล้องกับสื่อและภูมิทัศน์ดิจิทัลในสังคมพลิกผัน ที่ให้ความสำคัญกับผู้รับสารที่มีศักยภาพในฐานะพลเมืองดิจิทัล ซึ่งพร้อมที่จะมีส่วนร่วมเพื่อการพัฒนาสังคมได้อย่างสร้างสรรค์ต่อไป

บรรณานุกรม

- นันทยา ดวงมูเมศ. (2561). รายงานการวิจัย “พื้นที่สร้างสรรค์”กับการสร้างความเป็นพลเมืองในสังคมประชาธิปไตยให้เยาวชนไทย (ระยะที่ 1). สถาบันสื่อเด็กและเยาวชน.
- นันทยา ดวงมูเมศ. (2561). รายงานการวิจัย “พื้นที่สร้างสรรค์”กับการสร้างความเป็นพลเมืองในสังคมประชาธิปไตยให้เยาวชนไทย (ระยะที่ 2). สถาบันสื่อเด็กและเยาวชน.
- นิธิตา แสงสิงแก้วและนันทยา ดวงมูเมศ. (2562). รายงานผลโครงการติดตามและประเมินผลการดำเนินงานตามยุทธศาสตร์ขับเคลื่อนสังคมเท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล ภายใต้โครงการขับเคลื่อนระบบสื่อสุขภาพะเด็กเยาวชน ของสถาบันสื่อเด็กและเยาวชน. สถาบันสื่อเด็กและเยาวชน.
- พนม คลีฉายา. (2559). “การรู้เท่าทันสื่อดิจิทัลของนักเรียนมัธยม”. นิเทศศาสตร์ปริทัศน์ 20 (1) (กรกฎาคม-ธันวาคม), น. 46-57.
- ปณณพร ไพบูลย์วัฒนกิจ และปิยาพัชร เดชบุญ. (2562). รายงานผลโครงการติดตามประเมินผลการดำเนินงานสัปดาห์การรู้เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล ปี 2561 MIDL for Inclusive Cities: การสร้างเมืองของทุกคน. สถาบันสื่อเด็กและเยาวชน.
- ไทยรัฐออนไลน์. (2561). เด็กไทยติดเน็ตจอมแฉ จับมือถือท่องออนไลน์แข่งขันอันดับโลก [ออนไลน์]. เข้าถึงได้จาก <https://www.thairath.co.th/news/business/1237244>, 23 ธันวาคม 2562
- วิลาสินี อดุลยานนท์ (2554). “รู้เท่าทันสื่อ: พลังปัญญาที่จะนำพาสังคมออกจากวิกฤต” ใน อาม เชื้อสถาปนศิริ (บรรณาธิการ). *รู้ทันสื่อ*. กรุงเทพฯ: ออฟเซ็ท ครีเอชั่น. น. 304-307.
- สถาบันสื่อเด็กและเยาวชน และเครือข่ายการศึกษาเพื่อสร้างพลเมืองประชาธิปไตย. (ม.ป.ป.). *กรอบแนวคิดพลเมืองประชาธิปไตย: เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล* [เอกสารเผยแพร่]. กรุงเทพฯ: สถาบันสื่อเด็กและเยาวชน.
- โสภิตา วีรกุลเทวัญ. (2562). รายงานโครงการศึกษาและวิเคราะห์การดำเนินงาน โครงการสัปดาห์รู้เท่าทันสื่อ สารสนเทศ และดิจิทัล ปี 2561 MIDL for Inclusive Cities: การสร้างเมืองของทุกคน. สถาบันสื่อเด็กและเยาวชน.
- Buckingham, D. (2003). *Media education literacy, learning contemporary culture*. UK: polity.
- Celot, P. and Pérez Tornero, J.M. (2009). *Study on assessment criteria for media literacy levels*. Retrieved from https://ec.europa.eu/assets/eac/culture/library/studies/literacy-criteria-report_en.pdf, 25 December 2019
- Center for Media Literacy. (2008). *Literacy for the 21st Century: An Overview & Orientation Guide to Media Literacy Education*. Retrieved from http://medialit.org/sites/default/files/01a_milkorientation_rev2.pdf, 23 December 2019
- Collaborative for Inclusive Urbanism. (2019). *What is an inclusive city?*. Retrieved from <http://www.inclusiveurbanism.org/>, 25 December 2019
- Choi, M. (2016). “A concept analysis of digital citizenship for democratic citizenship education in the internet age”. *Theory and Research in Social Education*, 44(4), pp. 1-43.

- Gómez Galán, J. (2015). "Media education as theoretical and practical paradigm for digital literacy: an interdisciplinary analysis". *European Journal of Science and Theology*, 11(3), pp. 31-44.
- Hobbs, R. (1998). "Building citizenship skills through media literacy education" in M. Salvador and P. Sias, (Eds.) *The public voice in a democracy at risk*. Westport, CT: Praeger Press, pp. 57 -76.
- Hobbs, R. & Moore, D. C., (2013). *Discovering Media Literacy: Teaching Digital Media and Popular Culture in Elementary School*. Thousand Oaks: Corwin Press.
- Johnson, L. & Morris, P. (2010). "Towards a framework for critical citizenship education". *The Curriculum Journal*. 21(1), pp. 77-96.
- Katz, E. (1993). "The legitimacy of opposition: on teaching media and democracy". in *Media competency as a challenge to school and education: a German-North American dialogue* Gutersloh, Germany: Bertelsmann Foundation Press, pp. 37-46.
- Leaning, M. (2019). "An approach to digital literacy through the integration of media and information literacy". *Media and Communication*, 7(2), pp. 4–13.
- Livingstone, S. (2008). "Engaging with media—a matter of literacy?". *Communication, Culture & Critique*, 1(1), pp. 51-62.
- Masterman, L. (1990). *Teaching the media*. New York: Routledge.
- Potter, J. (2016). *Media literacy*. 8th Ed. New Delhi: Sage.
- Thornton, B. (2017). *Media literacy: a foundation for citizenship*. Retrieved from Literacy https://www.consortiumformedia literacy.org/index.php?option=com_content&view=article&id=2&Itemid=32, 23 December 2019.
- UNESCO (2013). *Media and information literacy: policy and strategy guideline*. The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- Westheimer, J. and Kahne, J. (2004). "Educating the "Good" citizen: political choices and pedagogical". *Political Science and Politics*, 37 (2), pp. 241-247.